

JOLANTA KUROSZ

Cele nauki religii w II Rzeczypospolitej. „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”

Artykuły zamieszczone w „Miesięczniku Katechetycznym i Wychowawczym” specjalistycznym piśmie księży prefektów, wydawanym od 1911 r. do wybuchu II wojny światowej ukazują stan polskiej katechezy i duszpasterstwa szkolnego w tym okresie. Czytając je zauważa się jak niewiele jest różnic w sprawach zasadniczych. Problemy wychowawcze w większości pozostały takie same. Nadal spotykamy się z brakiem współpracy pomiędzy szkołą a rodziną, reforma szkolna i jej założenia dotyczące wychowawczej roli szkoły jest przyjmowana w środowisku nauczycielskim z rezerwą. Szerzy się nadal alkoholizm i nikotynizm u dzieci i młodzieży, po raz kolejny pojawia się dyskusja dotycząca wychowania seksualnego w szkole, podobnie jak w okresie międzywojennym. Wdrażanie w życie dokumentów i postanowień Kościoła przebiega również z opóźnieniem. Wystarczy nadmienić, że dopiero po 11 latach od ogłoszenia dekretu Piusa X z 1910 *Quam singulari* o wczesnej I Komunii św. dzieci ukazały się pierwsze artykuły o wychowaniu eucharystycznym. Okres międzywojenny to czas kształtowania się programów nauczania religii, żywej dyskusji oraz trudu uczenia przy wielu zmianach programowych. Obecnie, dopiero po 10 latach od powrotu katechez do szkół Konferencja Episkopatu Polski wydała *Podstawę programową* oraz *Dyrektorium Katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*.

Pierwsze dwa rozdziały niniejszego opracowania, nie wyczerpują poruszanej tematyki, ukazują jedynie w ogólnych zarysach tło dwudziestolecia międzywojennego. *Struktura polskiego szkolnictwa 1918–1939* tylko w części pokazuje trudności z jakimi musiała borykać się polska szkoła po zakończeniu działań wojennych i latach zaborów. Powyższe rozdziały mają na celu wprowadzenie do zasadniczej części dotyczącej celów nauczania religii, dzięki której możemy zobaczyć jakiego człowieka chciano ukształtować, na jakie wartości zwracano uwagę w nauczaniu i wychowaniu. Refleksja nad dorobkiem tamtego czasu może być cenną inspiracją do pracy katechetycznej i wychowawczej, powrotu do tego co cenne, a od czego się odeszło w różnorodnej postudze duszpasterskiej i katechetycznej.

Artykuły, na których opiera się niniejsze opracowanie, zostały wybrane z *Bibliografii zawartości*¹ opracowanej przez ks. prof. Romualda Niparko, w większości z dwóch podrozdziałów *Cele katechezy* i *Programy nauczania religii* zawartych w rozdziale pt. *Teoria katechezy*.

I. Kierunki rozwoju myśli pedagogicznej po I wojnie światowej

Nowy układ polityczny i społeczny, który ukształtował się po I wojnie światowej spowodował ożywienie rozwoju pedagogiki oraz wzrost zainteresowań sprawami oświaty i wychowania. Tradycyjnej szkole filologicznej czy realnej przeciwstawiano nową koncepcję szkoły określanej jako *szkoła twórcza*, *szkoła pracy*, *szkoła radości* podkreślając rolę wychowania. Szkoła uwolniona od encyklopedyzmu miała kształtować zarówno intelektualne, jak i społeczne zainteresowania ucznia.

Rozwój wiedzy o człowieku i stosunkach społecznych ożywił kontrowersje dotyczące podstawowych problemów celu wychowania oraz istoty procesu wychowawczego. Zwolennicy psychologizmu traktowali wychowanie przede wszystkim jako proces indywidualnego wzrostu i rozwoju opartego na podłożu biologicznym. Rozwój człowieka postrzegano jako aktualizację czynników wrodzonych. Kierunek pedagogiczny zwany pajdocentryzmem² przyznawał dziecku centralną pozycję w procesach nauczania i opierał ten pogląd na przekonaniu o względnej doskonałości jego zadatków wrodzonych. Pajdocentryzm traktował wychowanie jako opiekę nad samorzutnym rozwojem dziecka, do którego należy dostosować programy, metody i organizację pracy dydaktyczno-wychowawczej. Kierunek ten nie doceniał roli nauczyciela i społecznych uwarunkowań edukacji. Realizację potrzeb dziecka przez społeczeństwo dorosłych oraz prawo dziecka do szacunku i do bycia tym, kim jest głosił Janusz Korczak³. Znaczenie uczestnictwa w kulturze dla rozwoju człowieka podkreślali rzecznicy tzw. pedagogiki kultury. Według Wilhelma Diltheya, czołowego przedstawiciela tego kierunku, człowieka kształtuje i wyraża przede wszystkim świat dóbr kulturalnych. Każda dziedzina kultury zaspokaja określone potrzeby człowieka. W wyniku gwałtownego łamania się tradycyjnych struktur społecznych wielką popularność zyskały socjologiczne teorie wychowania podkreślające rolę środowiska społecznego jako czynnika determinującego rozwój dziecka⁴.

Czynnikiem pobudzającym rozwój nauk pedagogicznych były powszechne dążenia do przebudowania ustroju szkolnego, unowocześnienia szkoły i wyrównania dysproporcji oświatowych. Nauki pedagogiczne miały być podstawą reform oświatowych,

¹ Zob. R. Niparko: *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy 1911–1939. Bibliografia zawartości*. Poznań 2000 s. 35–42.

² Por. W. Okoń: *Słownik pedagogiczny*. Warszawa 1984 s. 218.

³ Zob. J. Korczak: *Jak kochać dziecko*. W: *Wybór pism*. T. 3. Warszawa 1958 s. 75–391.

⁴ Por. R. Wroczyński: *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*. Warszawa 1980 s. 278.

na ich wynikach opierać się miały treści kształcenia, metody nauczania oraz organizacja szkoły jako instytucji wychowania.

Na okres dwudziestolecia międzywojennego przypada również dynamiczny rozwój ruchu nauczycielskiego, który stanowił dodatkowy czynnik inspiracji środowisk naukowych do podejmowania badań. Nauczyciele przejawiali wielką wrażliwość i chłonność na osiągnięcia teorii pedagogiki, co zauważa się również czytając „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy”⁵.

II. Krótka charakterystyka polskiej oświaty w latach 1918–1939

Dorobek pedagogiczny z czasów rozbiorów stanowił podstawę rozwoju nauki o wychowaniu po odzyskaniu niepodległości. Polska teoria pedagogiczna u progu niepodległości reprezentowała wysoki poziom zarówno w dziedzinie badań podstawowych jak i w szczegółowych zakresach ustroju szkolnego, teorii nauczania i wychowania dzieci i młodzieży oraz oświaty pozaszkolnej. Budowa od podstaw szkolnictwa w odrodzonej Polsce spowodowała ogromną popularność problematyki struktury i organizacji szkoły. Antoni Bolesław Dobrowolski zwracał uwagę na konieczność upowszechnienia wysokiego poziomu wykształcenia ogólnego wśród młodzieży oraz powszechnego samokształcenia jako drogi prowadzącej do wyższej kultury umysłowej całego społeczeństwa. Na marksistowskich założeniach światopoglądowych oparł Władysław Spasowski koncepcję powszechnej 9-letniej ogólnokształcącej społecznej szkoły pracy twórczej. Za szkołą jednolitą z rozbudowanym systemem pomocy socjalnej prowadzącą do najwyższych szczebli wykształcenia opowiadał się Marian Falski. Zagadnienia ustrojowo-szkolne rozwijał twórczo Sergiusz Hessen, który stworzył własny system pedagogiki kultury. Lucjan Zarzecki zajmował się opracowaniem głównych zasad wychowania narodowego oraz problematyką związaną z dydaktyką ogólną. Reforma szkolna z 1932 r. przyczyniła się do rozbudzenia zainteresowań zagadnieniami szkolnictwa ze względu na kontrowersje jakie od początku jej towarzyszyły. Wzmogły się też spory związane z ideałem wychowawczym, który miała urzeczywistnić polska szkoła.

W okresie międzywojennym bardzo dużo uwagi zwracano na wychowanie dzieci i młodzieży, do tego stopnia, że obradujący w Warszawie w kwietniu 1919 r. ogólnopolski zjazd nauczycielski, którego uchwały były zgodne z reformatorskimi poczynaniami ministerstwa za cel szkoły średniej uznał rozwijanie fizycznych i duchowych sił młodzieży. Wszelkie inne cele, jak przygotowanie do studiów wyższych lub praktycznego życia nie mogły być decydujące dla ustroju, programów i metod szkoły średniej.

⁵ Zob. W. Jasiński: *Jak prowadzić lekcje religii nowoczesną metodą projektów*. „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” (dalej: MKiW). R. 26: 1937 z. 1 s. 20–27. 217; W. Kosiński: *Nauczanie poglądowe religii*. MKiW. R. 18: 1929 z. 1–2 s. 39–47 oraz z. 3 s. 102–113; F. Marlewski: *Kilka uwag o tzw. pedagogice eksperymentalnej i jej zastosowaniu w nauczaniu religii*. MKiW. R. 18: 1929 z. 7–8 s. 296–303; J. Rozkwitalski: *Szkoła pracy a nauczanie religii*. MKiW. R. 17: 1928 z. 1 s. 1–11; z. 2 s. 60–73 oraz z. 3 s. 115–132 także z. 5 s. 209–220 i z. 8 s. 382–390.

Mogły być o tyle przez nią podejmowane, o ile nie utrudniały osiągnięcia głównego celu⁶. Znamienna jest również wypowiedź prof. Wł. Natansona zamieszczona w „Przeglądzie Powszechnym” w 1928 r., przedrukowana w „Miesięczniku Katechetycznym i Wychowawczym” w 1930 r. dotycząca tego, co cenne u młodzieży: *pozytywne wiadomości młodzieży (poza pewnym oczywiście minimum) nie są nam na uniwersytecie niezbędnie potrzebne. Potrzebne nam są raczej duchowe w młodzieży zasoby i siły, podniety, zalety — prawy i czysty charakter, umiłowanie prawdy, wstręt do kręactwa, wybiegów i blagi, idealizm, szlachetność, dzielność i opanowanie, sumiennosc i wytrwanie, zainteresowanie intelektualnymi zagadnieniami, głód wiedzy, zdolność do entuzjazmu, cześć nauki, uszanowanie pracy, zasługi przeszłości, tradycji, miłość bliźnich, prawdziwy patriotyzm, zapal bujny, optymizm i rozmach młodzieńczy, wesołość, pogoda, wiara w przyszłość — w ogóle zdrowie, wiosenne zaiste zdrowie moralne, umysłowe, uczuciowe i fizyczne*⁷.

Problematyka celów wychowania szkoły pokrywała się przez cały okres międzywojenny z ideologią głównych orientacji politycznych. Do przewrotu majowego w 1926 r. panowała wyraźna dominacja wychowania narodowego, co było związane z odzyskaniem niepodległości oraz decydującym wpływem prawicy w sejmie i senacie. Po przewrocie majowym wychowanie państwowe, a następnie obywatelsko-narodowe znalazło odbicie w reformie szkoły oraz teorii pedagogicznej, zwłaszcza w studiach teoretycznych Kazimierza Sośnickiego, Zygmunta Mysłakowskiego i Bogdana Suchodolskiego, przedstawiciela pedagogiki kultury w dwudziestoleciu międzywojennym. Bogdan Nawroczyński stworzył w tym czasie system dydaktyczny będący przez wiele lat podstawowym źródłem wiedzy pedagogicznej nauczycieli. Rozwinęły się również dwie polskie oryginalne szkoły pedagogiczne Heleny Radlińskiej szkoła pedagogiki społecznej i Marii Grzegorzewskiej szkoła pedagogiki specjalnej⁸.

III. Struktura szkolnictwa 1918–1939

Wraz z odzyskaniem niepodległości ujawniła się różnorodność struktur szkolnych oraz olbrzymie dysproporcje w dziedzinie oświaty, przejawiające się m.in. w różnorodnych rozwiązaniach programowo-metodycznych na wyzwolonych terenach kraju. Powszechne było przeświadczenie o konieczności realizacji jednolitej polityki oświatowej, konsolidacji władzy szkolnej oraz ujednoczenia zarządzania szkolnictwem⁹. Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego toczył się spór z przełomu lat 1917–1918 dotyczący organizacji szkoły, czy szkoła ma być selekcyjna i elitarna czy też jednolita i demokratyczna.

⁶ Por. F. Kierski: *Reforma szkoły średniej*. W: *Podręczna Encyklopedia Pedagogiczna*. T. 2. Lwów-Warszawa 1923 s. 452–462.

⁷ W. Karasiewicz: *Młodzież szkolna a zabawy*. MKiW. R. 19: 1930 z. 1 s. 27–28.

⁸ Por. R. Wroczyński, dz. cyt., s. 304–315.

⁹ Por. S. Mauersberg: *Unifikacja administracji szkolnej*. W: *Historia wychowania wiek XX*. Red. J. Miąso. Warszawa 1981 s. 24–26.

Pierwszym ministrem oświaty w odrodzonej Polsce był Ksawery Prauss. *Zjednoczenie szkolnictwa wszystkich dzielnic Polski pod jednym zarządem oraz przygotowanie projektów ustaw szkolnych, które mają obowiązywać na całym obszarze ziem polskich*¹⁰ to dwa główne zadania sformułowane przez Praussa. Jego program odegrał znaczącą rolę w obradach Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycielskiego, zwanego również Sejmem Nauczycielskim w Warszawie w kwietniu 1919 r. Na Zjeździe wysunięto m.in. zasadę powszechności, obowiązkowości i bezpłatności szkolnictwa powszechnego. Zjazd uznał, że szkoła powszechna powinna być siedmioklasowa i jednolita. Podczas obrad opracowano zasady edukacji narodowej zgodne z postępem i tendencjami w polskiej polityce oświatowej, które miały być przedłożone Sejmowi Ustawodawczemu. Jednak pierwszymi aktami państwowymi mającymi wpływ na rozwój oświaty w Polsce międzywojennej były dekrety z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym oraz kształceniu nauczycieli szkół powszechnych. Ustrój szkolnictwa podstawowego regulowała *Ustawa o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych z roku 1922*, która m.in. sankcjonowała różne stopnie szkół w zależności od ilości dzieci i gęstości zaludnienia np. w obwodach szkolnych i liczbie dzieci do 60 tworzone szkoły jednoklasowe o 1 nauczycielu, a szkoły 7-letnie o 7 i więcej nauczycielach w obwodach, których liczba dzieci przekraczała 300. Różne było jednak tempo wcielania w życie owych dekretów. Najwcześniej na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego wprowadzono zasady organizacyjne szkolnictwa powszechnego.

Strukturę i program szkoły średniej określał *Program naukowy szkoły średniej* opublikowany w Warszawie w 1919 r. Zachowywała ona charakter elitarny i miała kształcić elitę inteligentną jako awangardę kultury narodowej. Szkoła średnia nie została bezpośrednio powiązana ze szkołą powszechną, ale była niezbędna do dalszego kształcenia w szkolnictwie wyższym. Była to szkoła 8-letnia, podzielona na dwa szczeble programowe: niższy 3-letni, przygotowawczy zwany gimnazjum niższym oraz wyższy 5-letni, systematyczny zwany gimnazjum wyższym. Istniały trzy podstawy programowe dla gimnazjum: humanistyczny z łaciną, matematyczno-przyrodniczy i klasyczny z łaciną i greką. Taka organizacja szkolnictwa przyjęła się w kraju już w latach dwudziestych.

Szkolnictwo zawodowe było traktowane odrębnie i ustawowo nieuregulowane. Szkoły rzemieślnicze organizowano zazwyczaj na podbudowie 5 pięciu klas szkoły powszechnej, szkoły handlowe i przemysłowe wyższe na podbudowie pełnej szkoły powszechnej lub sześciu klas gimnazjum. Istniały również dwa rodzaje szkół wyższych: akademickie mające uprawnienia nadawania tytułów i stopni naukowych oraz nieakademickie nie posiadające takich uprawnień¹¹.

Jednolitą ustawę szkolną, która nie kontynuowała ideologicznej linii uchwał Sejmu Nauczycielskiego z 1919 r. była dopiero reforma szkolna w 1932 r. Poprzedziły ją projekty opracowywane przez rząd, które odzwierciedlały układ sił politycznych i sytuację ekonomiczną kraju. Żaden z tych projektów nie doczekał się realizacji. Dwa z nich choć bardzo się różniły miały duży odzew społecznych. Pierwszy z 1925 r.

¹⁰ Por. R. Wroczyński, dz. cyt., s. 279–284.

¹¹ Por. tamże, s. 285–288. Zob. F. Kierski, dz. cyt., s. 452–462.

opracowany przez ministra Stanisława Grabskiego, drugi prof. Kazimierza Bartla i Gustawa Dobruckiego z 1927 r. Oprócz trudności gospodarczych coraz silniej dochodziły do głosu w obozie Józefa Piłsudskiego tendencje dotyczące wychowania państwowego.

Ustawa o reformie szkolnej z 11 marca 1932r. przewidywała organizację przedszkoli dla dzieci po ukończeniu 3 roku życia. Ustanawiała powszechny 7-letni obowiązek szkolny. Szkoła powszechna miała trzy stopnie: 4-klasową szkołę pierwszego stopnia, 6-klasową szkołę drugiego stopnia i 7-klasową szkołę trzeciego stopnia, przy czym 7 klasa w tej szkole była tzw., *czapką* dla młodzieży kończącej naukę na poziomie szkoły powszechnej. Przejście do szkoły średniej następowało po ukończeniu 6 klasy szkoły powszechnej. Szkoła trzeciego stopnia stwarzała jedynie pozory jednolitości, a w rzeczywistości utrzymywała podziały społeczne. Twórcy reformy z góry zakładali, że 7 klasę szkoły powszechnej będą kończyły dzieci proletariackie i wiejskie. Do 18 roku życia młodzież nie uczęszczająca do szkół wyższego stopnia podlegała obowiązkowemu doksztalcaniu. Ogólnokształcąca szkoła średnia była 6-letnia i składała się z 4-letniego gimnazjum i 2-letniego zróżnicowanego liceum. Wyodrębniono 3 typy szkół zawodowych: doksztalcające, zasadnicze i przysposobienia zawodowego. Szkoły zawodowe typu zasadniczego dzieliły się na niższe, gimnazjalne i licealne. Reforma z 1932 r. spotkała się ostrą krytyką lewicy nauczycielskiej zwłaszcza z powodu organizacji szkoły powszechnej. W maju 1933 r. sejm uchwalił odrębną ustawę o szkołach akademickich¹².

IV. Nauka religii w polskiej szkole w latach 1918–1939

Nauczanie religii w Polsce, podobnie jak w Niemczech i Austrii, wchodziło do programu naukowego jako przedmiot obowiązujący. Ponieważ polska szkoła publiczna nie miała charakteru wyznaniowego dzieci uczęszczały na lekcje religii, o ile rodzice wyraźnie nie zażądali zwolnienia z tych zajęć. Zgodnie z art. 120 Konstytucji polskiej kierownictwo i nadzór nauki religii należał do właściwego związku religijnego z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych w szkołach¹³. Zakres i treść nauki religii rzymskokatolickiej jako przedmiotu szkolnego oraz metodę nauczania ustalały dla szkoły powszechnej i średniej programy ministerialne zatwierdzone przez władze duchowne.

W szkole powszechnej w ramach lekcji religii nauczano historii biblijnej, katechizmu, liturgiki nauki o obrzędach katolickich, historii Kościoła katolickiego za specjalnym uwzględnieniem historii Kościoła w Polsce. W I i II roku nauka odbywała się bez podręcznika i opierała się na historii biblijnej i przeżyciach religijnych dziecka. Na tym etapie dziecko przyswajało sobie na pamięć zaledwie kilkanaście zdań katechizmowych, uczyło się również o obrzędach, ale tylko tych które były związane

¹² Por. R. Wroczyński, dz. cyt., s. 295–297.

¹³ F. Kierski, dz. cyt., s. 464–466.

z historią biblijną lub w których samo brało udział. Historia Kościoła była związana z życiorysami świętych, które przedstawiano w dostępnym dla dziecka sposób. W III i IV roku nauki uczono przede wszystkim katechizmu, ale zawsze w oparciu o historię biblijną lub historię kościelną. W ciągu jednostki lekcyjnej dochodziło się poprzez opowiadanie biblijne, historyczne związane z dziejami Kościoła do prawd katechizmowych. W latach dwudziestych powoli zaczęto odchodzić od rozdzielania katechizmu od historii biblijnej. O obrzędach liturgicznych mówiono w związku z rokiem liturgicznym. Podobnie przedstawiała się nauka religii w V, VI, VII roku nauki, przy czym dominacja katechizmu była coraz większa. Wiadomości z liturgiki, historii kościelnej miały coraz większy zakres, ale nie były jeszcze ujęte systematycznie.

Stopniowe wprowadzanie nowych programów do gimnazjum państwowych rozpoczęło się w latach 1919 i 1920. Zarówno w szkole średniej i powszechnej program nauczania był tak rozłożony, aby pozostawał w stosunku do kół współśrodkowych, zataczających coraz większym promieniem. Podstawową jego częścią był katechizm. W gimnazjum niższym łączyło się go podobnie jak w szkole powszechnej w jedną całość z historią biblijną i liturgiką. Było to I stopień nauczania. Na II stopniu nauczania uczeń osiągał syntezę materiału 3 klasy gimnazjum niższego oraz podstawy nauki wiary i moralności, oparte na dziejach Kościoła. III stopień — dogmatyka i etyka — jest filozoficznym ujęciem zasad wiary i moralności.

Program nauki religii w gimnazjum niższym przedstawiał się następująco: klasa 1 — katechizm kurs niższy, klasa 2 — historia święta Starego Testamentu, klasa 3 — historia święta Nowego Testamentu. W gimnazjum wyższym: klasa 4 (I) — nauka wiary, klasa 5 (II) i 6 (III) — historia Kościoła, klasa 7 (IV) — nauka moralności chrześcijańskiej, klasa 8 (V) — dogmatyka fundamentalna (apologetyka)¹⁴.

W 1932 r. w związku z reorganizacją szkolnictwa zaistniała potrzeba nowych programów nauki religii. Dopiero w 1931 r. w „Miesięczniku”¹⁵ ukazała się informacja o wydaniu we Lwowie programu nauki religii dla szkół zawodowych, które posiadały aprobatę Episkopatu, a już należało układać nowe programy. Najwcześniej, bo w roku szkolnym 1936–1937 wprowadzono nowy program nauki religii w szkołach powszechnych i gimnazjach¹⁶. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wprowadzało¹⁷ nowe programy nauki religii obowiązujące z dniem 1.09.1938 r. W większości szkół tylko rok uczono wg nowych programów. Druga wojna światowa przeszkodziła w ich realizacji i dopracowaniu.

¹⁴ Por. tamże, s. 464–466.

¹⁵ Por. *PROGRAM religii rzymsko-katolickiej dla szkół zawodowych*. MKiW. R. 20: 1931 z. 9 s. 88.

¹⁶ Por. M. Węglewicz: *W obliczu nowych programów religii*. MKiW. R. 24: 1935 z. 9 s. 369–380.

¹⁷ Zob. *ROZPORZĄDZENIE MWRiOP z dnia 26 marca 1938 r. [...] o programie nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjach zawodowych*. MKiW. R. 27: 1938 z. 6–7 s. 372; *OKÓLNIK Min. W.R. i O.P. w sprawie programu nauki religii w szkołach powszechnych stopnia I i II*. Okólnik z dnia 31 sierpnia 1938 r. [...]. MKiW. R. 27: 1938 z. 9 s. 463–464; *NOWY program do nauki religii w liceum ogólnym (według rozporządzenia Min. WRiOP z dnia 1 października 1935 r.) [...]*. MKiW. R. 27: 1938 z. 6–7 s. 371; *ROZPORZĄDZENIE MWRiOP z dnia 26 marca 1938 r. [...] o programie nauki religii rzymskokatolickiej w liceach zawodowych*. MKiW. R. 27: 1938 z. 6–7 s. 371–372.

Przez cały czas dwudziestolecia międzywojennego toczyła się żywa dyskusja na łamach „Miesięcznika” dotycząca programów. Spierano się o kształt polskiej katechezy. Jakich metod wykorzystywać. Jedni byli zażartymi zwolennikami metody koncentrycznej, inni monachijskiej. Krytykowano i zachwalano apologetykę¹⁸. Zwracano uwagę na realność wdrażania programów w poszczególnych częściach kraju. Proponowano nawet stworzenie kilku programów, by księża prefekci mieli możliwość wyboru w zależności od warunków pracy, własnego wykształcenia oraz poziomu intelektualnego uczniów¹⁹. Dyskusje nie ograniczały się jedynie do jałowej krytyki, często od razu podawano gotowe propozycje. Nawet nowości pedagogiczne nie były przyjmowane i realizowane bezkrytycznie. Zwracano uwagę na niebezpieczeństwa i przestrzegano przed jednostronnym ukierunkowaniem²⁰.

Zawsze Jezus Chrystus był w centrum nauczania religii. Podczas nauczania nie porzeczano tylko na wiedzy, zwracano uwagę na prawdy moralne, przeżycia i odczucia duchowe, po to by gruntownie ukształtować charakter chrześcijański młodzieży. Zdawano sobie sprawę, że większość młodych po ukończeniu niższego gimnazjum rozpocznie pracę zawodową i od tego czasu będzie pozbawiona regularnej formacji religijnej.

V. Dokumenty Kościoła okresu międzywojennego dotyczące katechizacji i wychowania

Kościół z istoty swego posłannictwa wskazuje drogę realizacji najważniejszego celu człowieka jakim jest zbawienie. Jedną z dróg jest katechizacja. Jak wielką wagę przywiązywał do niej Kościół świadczą dokumenty wydane w tym czasie. Na początku stulecia, w 1910 r. Pius X ogłasza dekret *Quam singulari* o wczesnej I Komunii dzieci. Dnia 29.06.1923 r. Pius XI wydaje *Motu proprio* zaczynające się od słów: *De christianae doctrinae institutione toto orbe catholico ordinanda* o powołaniu specjalnego urzędu przy Kongregacji Soboru, którego zadaniem będzie kierowanie dziełem katechizacji. W dokumencie Ojciec Święty wspomina swoją pierwszą encyklikę, w której wyraźnie stwierdza, że praca wychowawcza Kościoła jest najważniejszym środkiem do rozszerzenia i umocnienia Królestwa Chrystusowego na ziemi. Nawołuje stowarzyszenia katolickie, by przez pilny udział w katechizacjach parafialnych dawały dobry przykład innym ludziom²¹. W tym czasie Św. Kongregacja Soboru powołująca się na *Motu proprio* wydaje szczegółowy kwestionariusz, by ujednoczyć sprawozdania ze stanu szkolnictwa. Kwestionariusz odróżnia trzy działy pracy katechetycznej — katechizację parafialną, nauczanie i wychowanie w zakładach katolickich, naucza-

¹⁸ Zob. K. Czesznak: *Nowy plan nauki religii dla szkół średnich*. MKiW. R. 6: 1917 z. 11 s. 429–450; A. Pechnik: *W sprawie planu nauki religii w szkołach średnich*. MKiW. R. 7: 1918 z. 1 s. 29–34.

¹⁹ Zob. X.T.D.: *Nowe plany nauczania religii w szkołach średnich*. MKiW. R. 11: 1922 z. 2 s. 114–117.

²⁰ Zob. J. Rozkwitalski: *Szkola pracy a nauczanie religii*. MKiW. R. 17: 1928 z. 3 s. 115–132.

²¹ Zob. B.: *Najwyższy urząd dla spraw katechizacji dzieci i dorosłych*. MKiW. R. 12: 1923 z. 11–12 s. 138–139.

nie religii w szkołach państwowych. Kongregacja Soboru wydaje dekret *Providio Sane Consilio*, w którym podkreśla się znaczenie systematycznej i metodycznej pracy w nauczaniu religijnym. Rozporządzenia Stolicy Apostolskiej dotyczą również powołania wizytatorów religii w każdej diecezji, kształcenia księży pod kątem metodycznego nauczania oraz zorganizowania związku szkół katolickich. Kongregacja dla Seminarium i Uniwersytetów wydaje rozporządzenia dotyczące prowadzenia w szkołach dla duchowieństwa metodycznego przygotowania do nauczania religii. Kongregacja Zakonów podaje szczegółowe instrukcje dotyczące nauczania religii i przygotowania katechetów do otrzymania misji kanonicznej. Św. Kongregacja Soboru dekretem z 22.02.1927 r. postanawia, że kapłan może być mianowanym nauczycielem religii w innej diecezji tylko za zgodą Ordynariusza.

Encyklika Piusa XI *Divini illius Magistri (O wychowaniu chrześcijańskim)* ogłoszona 31.12.1929 r. jest ogniwem całego łańcucha dekretów szkolnych, które je poprzedzają lub z niej wynikają. Pius XI wymienia rodzinę, państwo (w porządku naturalnym) i Kościół (w porządku nadprzyrodzonym) jako społeczności do których należy posłannictwo wychowania. *Właściwym i bezpośrednim celem chrześcijańskiego wychowania jest współdziałać z łaską Bożą w urabianiu prawdziwego i doskonałego chrześcijanina, tj. samego Chrystusa w ludziach, przez chrzest odrodzonych*²². W dokumencie Ojciec Święty ukazuje przedmiot wychowania, konieczne warunki otoczenia do spełnienia tej misji i swoistą formę wychowania chrześcijańskiego według ustalonego przez Boga porządku. W „Miesięczniku” można spotkać zachęty do pogłębienie treści encykliki, zabrakło jednak większych opracowań tego dokumentu.

Dnia 21 marca 1931 r. zostaje ogłoszony dekret Św. Officium w sprawie pedagogiki seksualnej i zabiegów eugenicznych oraz potępiający uświadamianie płciowe i podający pozytywne środki wychowania seksualnego. W tym okresie zostają zawarte umowy międzynarodowe zawierające ściśle sprecyzowane prawne zagwarantowanie opieki religijnej nad młodzieżą katolicką²³.

VI. Zakładane cele nauki religii oraz sposoby ich realizacji

Cele nauczania religii zawsze były zgodne z dokumentami Kościoła. Autorzy piszący na łamach „Miesięcznika” artykuły, w których poruszano tematykę z tym związaną nie oddzielali wyraźnie celów nauczania w szkole powszechnej i średniej. Podział przebiegał raczej po linii działów nauczania religii. Wyjątki stanowią zażarte dyskusje dotyczące zmian programowych. Cele nauczania religii w szkołach zawodowych, doksztalających były poszerzone jedynie o etykę zawodową i dostosowane do zdolności intelektualnych i umiejętności uczniów. Poniższe prezentacja celów została pogrupowana według lat. Nie oznacza to, że w danym czasie tylko wymienione cele

²² Pius XI: *Encyklika Jego Świętobliwości Piusa XI o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*. MKiW. R. 19: 1930 z. 4 s. 192.

²³ Zob. M. Węglewicz: *Prawodawstwo szkolne Piusa XI-go*. MKiW. R. 28: 1939 z. 1-2 s. 2-8.

były realizowane w nauczaniu. Publikacje świadczą raczej o gorliwości uczących, bacznie obserwujących religijność polskiego społeczeństwa i stawiających coraz to nowe cele, po to by kształtować obraz Chrystusa w duszy dzieci i młodzieży. Ewolucja celów nauczania religii jest też dowodem żywotności polskiej katechetyki okresu międzywojennego. Dla lepszego zilustrowania wpływu historii prezentuję tutaj cele już od roku 1916.

Rok 1916

Cel: ożywienie życia religijnego uczniów.

Środki do osiągnięcia celu: zachęta do modlitwy; ważny przykład postawy katechety; rozmyślanie, spowiedź — przygotowanie; konkretna walka z grzechami, z wadą główną; mobilizowanie do pracy wewnętrznej; Msza św. — gruntowne przygotowanie; częsta Komunia św.; nawiedzenie Najświętszego Sakramentu — pouczenie o komunii duchowej; odpowiednia postawa zewnętrzna w kościele; przyzwyczajanie do słuchania egzorty — odpowiednia tematyka; połączenie Mszy św. z egzortą²⁴.

Rok 1917

Cel: poznanie, ukochanie Chrystusa i Kościoła oraz doprowadzenie do minimum spełniania obowiązków religijnych.

Środki do osiągnięcia celu: dostarczenie odpowiedniej wiedzy religijnej; wyrobienie charakteru w ogóle, a charakteru religijnego w szczególności; ściśle religijne wychowanie uczniów; poznanie pewnych zasad ascetyki elementarnej; Chrystus ośrodkiem kultury religijnej ucznia; podczas nauczania katecheta musi zaznaczać naturalne momenty w wychowaniu; życie nadprzyrodzone powinno przenikać całe życie przyrodzone ucznia²⁵.

Rok 1921

Cel: wychowanie do wiernego i gorliwego uczestnictwa we Mszy św.

Środki do osiągnięcia celu: odpowiednie przygotowanie dzieci i młodzieży do uczestnictwa we Mszy św.; ukazanie, że Msza św. streszcza w sobie całość praktyk religijnych, jest sprawdzianem wyraźnego wyznawania katolickich zasad oraz jest probierzem mocnego charakteru; uświadomienie, że zaniedbanie innych praktyk religijnych, przy jednoczesnej wierności Mszy św. niedzielnej daje gwarancję powrotu do zaniechanych praktyk²⁶.

Rok 1923

Cel: wychowanie katolików, którzy w liturgii będą szukać treści i głębi religijnej.

Środki do osiągnięcia celu: uznanie przez katechetów wartości religijnej i pedagogicznej liturgiki; wykorzystywanie w pełni liturgiki nie tylko w pierwszych trzech

²⁴ Por. X. B.: *Ożywienie życia religijnego młodzieży*. MKiW. R. 5: 1916 z. 3 s. 105–114.

²⁵ Por. K. Czesznak, dz. cyt., s. 429–450.

²⁶ Por. J. Rogiński: *Unum est necessarium*. MKiW. R. 10: 1921 z. 4 s. 197–199.

klasach gimnazjum; nauczanie wprowadzania prawd katechizmowych w życie poprzez podawanie przykładów z życia, otoczenia, doświadczenia i życia ucznia²⁷.

Cel: eucharystyczne formowanie serca dziecięcego.

Środki do osiągnięcia celu: ukazanie Mszy św. jako najważniejszego nabożeństwa; pouczenie o Mszy św.; zaprawianie dzieci do uczestnictwa we Mszy św. poprzez: ukazywanie prawdziwej intencji udziału, jaką powinno być uwielbienie Boga, odpowiedniego zachowania podczas Mszy św., nauczanie i wyjaśnienie treści modlitw oraz pouczenie o częściach Mszy św.; ułatwienie częstej Komunii św. poprzez przekazaną wiedzę i stworzenie odpowiednich warunków²⁸.

Cel: przygotowanie dzieci do sakramentu pokuty.

Sposób realizacji celu: ukształtowanie w dziecku sądu etycznego, jasnego odróżniania dobra od zła i odnoszenie go do siebie; pouczenie o rachunku sumienia; budzenia uczucia etycznego miłości do dobra i nienawiści do zła; kształtowanie podstawy do żalu za grzechy poprzez rozwijanie obudzonych uczuć w nienawiść do zła obecnego we własnym ja, jak i do zła w przyszłości własnej; uporządkowanie wszystkich dotychczasowych wiadomości i doświadczeń etycznych dzieci w pięciu warunkach sakramentu pokuty; przygotowanie bliższe i dalsze do sakramentu; ukazywanie dzieciom różnic między grzechami z ułomności, nieświadomości, a grzechami ze złości na przykładach; kształtowanie dziecka ku samodzielności wobec uczuć do dobra i zła oraz w praktyce codziennego rachunku sumienia; ukazywanie roli spowiednika²⁹.

Rok 1924

Cel: kształcenie sumienia celem uformowania silnych charakterów.

Środki do osiągnięcia celu: wychowanie dzieci do samodzielności wewnętrznej; pielęgnowanie sumienia poprzez pouczenie o sumieniu; pozytywne zapoznanie z przykazaniami Bożymi oraz wynikającymi z nich obowiązkami wobec Boga, samego siebie i drugiego człowieka; zapoznanie z sumieniem przed i pouczynkowym, bez wprowadzania pojęć w szkole powszechnej; kształtowanie sumienia poprzez naprowadzanie dzieci do rozpoznawania w sobie funkcji sumienia; zaprawianie do praktyki codziennego rachunku sumienia szczegółowego i ogólnego; przyzwyczajanie dzieci do łączenia modlitwy wieczornej z rachunkiem sumienia oraz spowiedzi św.; odpowiednie ukazanie prawa moralnego, różnicy między grzechami ciężkimi i powszednimi; kazuistyka dziecięca³⁰.

²⁷ Por. Z. Baranowski: *Zagadnienia programowe*. MKiW. R. 12: 1923 z. 1–6 s. 59–63.

²⁸ Por. Z. Bielawski: *O mszy świętej*. MKiW. R. 12: 1923 z. 1–6 s. 71–89. Zob. Z. Bielawski: *Jak ułatwić młodzieży częstą Komunię?* MKiW. R. 12: 1923 z. 7–10 s. 113–126.

²⁹ Por. B.: *Sakrament pokuty w wychowaniu religijnem*. MKiW. R. 13: 1924 z. 11–12 s. 192–207.

³⁰ Por. B.: *Kształcenie sumienia w wychowaniu religijnem*. MKiW. R. 13: 1924 z. 5–7 s. 82–91.

Rok 1925

Cel: pielęgnowanie modlitwy w wychowaniu religijnym.

Środki do osiągnięcia celu: nauka wypowiadania w czasie modlitwy przeżyć, które są obecne w życiu codziennym i rodzą się w czasie omawianych tematów; pomoc w nabywaniu umiejętności rozmawiania z Bogiem — dopiero później nauka formuł modlitwy; wyrabianie poczucia obowiązku modlitwy u młodzieży płynącej z wiary w Boga; ukazanie przeszkód, trudności w życiu modlitwy oraz sposoby ich pokonywania; wprowadzanie w życie modlitwy w szkole i poza szkołą; ukazywanie modlitwy jako najważniejszej czynności w życiu; ukazywanie młodzieży sposobów (techniki) modlenia; osobowość katechety i należyte kierownictwo duchowe; zapoznanie uczniów ze wszystkimi rodzajami praktyk religijnych, które są uznane przez Kościół; ukazanie i wychowanie do adoracji Najświętszego Sakramentu jako najpiękniejszej i najowocniejszej praktyki³¹.

Cel: przygotowanie do sakramentu bierzmowania.

Środki do osiągnięcia celu: wychowanie w atmosferze Ducha Świętego; katechezy o Duchu Świętym, o chrzcie Pana Jezusa, zesłanie Ducha Świętego; kształtowanie w dzieciach głębokiego przeświadczenie o obecności Ducha Świętego i Jego skutecznym działaniu w duszy człowieka, wykorzystując katechezy o sakramencie pokuty, o łasce, podczas przygotowania do I Komunii św., ucząc o modlitwie, wyjaśniając rok kościelny i historię biblijną; ukazanie Ducha Świętego jako Dawcę siedmiu darów oraz życia nadprzyrodzonego; uwrażliwienie uczniów, by nie traktowali owoców bierzmowania jako gotowych darów, które zastępują pracę nad sobą i walkę z grzechami; w starszych klasach kształtowanie myśli przewodnich bierzmowania, które mają zastosowanie w życiu obywatelskim³².

Cel: wychowanie młodzieży do ascezy jako środka w walce przeciwko demoralizacji.

Środki do osiągnięcia celu: powrót do poważnego pojmowania wychowania do *educatio strenua* dawnych czasów; nauczyć dzieci słuchać, natężyć, odmawiać sobie i przewycięzać swe skłonności; przyzwyczajanie do porządku, umiarkowania swego temperamentu, poddawania się wymogom dobra ogółu, jedzenia tylko w wyznaczonym czasie, dzielenia się i innymi; przyzwyczajanie do panowania nad sobą musi powoli przerodzić się we właściwą ascezę, podczas której dzieci z własnej woli ćwiczą się w nabyciu dobrych nałogów, a walczą ze złem; wychowanie powinno iść w kierunku świadomej pracy i samodzielności dziecka; przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii św. powinno być połączone z wprowadzaniem dobrowolnych ćwiczeń ascetycznych; łączenie ascezy ciała z ascezą ducha; wykorzystanie katechez biblijnych do kształtowania u dzieci ascezy; wykorzystanie roku liturgicznego, który jest źródłem licznych praktyk ascetycznych; współpraca z rodzicami³³.

³¹ Por. Z. Bielawski: *Pielęgnowanie modlitwy w wychowaniu religijnym*. MKiW. R. 14: 1925 z. 2 s. 49–63; z. 3 s. 112–122. Zob. C.R.: *Kilka uwag o adoracji szkolnej*. MKiW. R. 14: 1925 z. 9 s. 378–381.

³² Por. Z. Bielawski: *Wychowanie w atmosferze Ducha Świętego. Przygotowanie do sakramentu bierzmowania*. MKiW. R. 14: 1925 z. 1 s. 3–14.

³³ Por. Z. Bielawski: *Asceza w wychowaniu młodzieży*. MKiW. R. 14: 1925 z. 4 s. 145–154. Zob. Z. Bielawski: *Asceza w wychowaniu młodzieży*. MKiW. R. 14: 1925 z. 5 s. 211–219.

Rok 1927

Cel: wychowanie obywatela-Polaka przygotowanego do twórczej pracy.

Środki do osiągnięcia celu: ukazywanie wartości ideału religijnego *Ad maiora natus sum*, który kształtuje prawdziwe charaktery, pobudza do czynu, rodzi wytrwałość, uczy pokory; ukazywanie wartości rzetelnej pracy; proponowanie odpowiednich książek dotyczących kształtowania charakteru³⁴.

Cel: wychowanie do czystości serca.

Środki do osiągnięcia celu: pomoc w nauce podporządkowania w codziennym życiu, tego co małe i niskie wyższym duchowym celom; wychowywanie dzieci do ascezy bez której nie ma prawdziwej moralności; kształtowanie odpowiedniej podbudowy kultury woli na której może się rozwijać dopiero kultura erotyki; ukazywanie i pomoc w kształtowaniu wstydlivości jako najsilniejszej pomocy w walce o czystość; kształtowanie w młodzieńcach rycerskości dla dam, polegającej na głębokiej kulturze serca opartej czci dla kobiety, która każe w niej widzieć przede wszystkim człowieka; higiena wyobraźni; odpowiednie wychowanie religijne; kult świętych; pomoc Boga w walce o zachowanie czystości³⁵.

Rok 1936

Cel: doprowadzenie uczniów do poznania, zrozumienia, szanowania i ukochania Kościoła katolickiego.

Środki do osiągnięcia celu: nauczanie historii Kościoła; pomoc uczniom w pojęciu istoty władzy i przywyknięcia do niej; wychowanie do dobra, opanowania, odpowiedzialności, posłuszeństwa, karności, inicjatywy, odwagi, ducha miłosierdzia, wiary i miłości bliźniego³⁶.

Cel: kształtowanie Chrystusa w duszach.

Środki do osiągnięcia celu: wykorzystanie w pracy wychowawczej roli liturgii, która pomoże ukształtować prawdziwych czcicieli Boga; angażowanie do udziału w oddawaniu czci Bogu; przekazywanie prawd i zasad wiary w roku liturgicznym; ukazywanie różnorodnych aktów życia religijnego na przykładzie kultu świętych i Eucharystii; nauka muzyki liturgicznej³⁷.

Rok 1937

Cel: otwarcie serca i umysłu na poznanie i umiłowanie Jezusa.

Środki do osiągnięcia celu: głoszenie Słowa Bożego — wykłady biblijne z uwzględnieniem przykładów; nauczyciel nie może zasłaniać sobą Jezusa; konieczne specjalne

³⁴ Por. S. Szpetnar: *Jakie ideały winien katecheta stawiać przed oczyma dzisiejszej młodzieży?* MKiW. R. 16: 1927 z. 1–2 s. 8–16.

³⁵ Por. J. Piasecki: *O czystość serc młodocianych*. MKiW. R. 19: 1930 z. 8 s. 362–376.

³⁶ Por. M. Węglewicz: *Wartości wychowawcze dziejów Kościoła*. MKiW. R. 25: 1936 z. 1–2 s. 4–14.

³⁷ Por. W. Kornilowicz: *Wartości kulturalno-wychowawcze w Liturgii*. MKiW. R. 25: 1936 z. 1–2 s. 14–25.

wydanie Pisma św. dla dzieci i młodzieży; niezbędna korekta tekstu biblijnego — stylistyczna i lingwistyczna; współpraca z biblistami, by najnowsze informacje biblijne były jak najszybciej dostępne nauczycielom; wprowadzanie większej ilości treści Nowego Testamentu; w starszych klasach kilkunastu minutowa lektura Nowego Testamentu³⁸.

Rok 1938

Cel: ukształtowanie samodzielnego, mocnego i przekonanego chrześcijanina-katolika.

Środki do osiągnięcia celu: nauczanie etyki chrystocentryczne; umiejętne zachęcanie młodzieży do częstych praktyk religijnych, zwłaszcza do częstych Komunii św.; pogłębienie życia wewnętrznego; kształtowanie odpowiedzialności zwłaszcza w sferze erotycznej; asceza; patriotyzm; odpowiednia literatura; w nauczaniu położyć nacisk, iż porządek moralny jest wew. potrzebą natury ludzkiej; osobisty przykład moralny nauczyciela; znajomość przez nauczyciela natury ludzkiej, celu lub ideału wychowawczego³⁹.

Cel: zrozumienie liturgii i czynne w niej uczestnictwo.

Środki do osiągnięcia celu: zapoznanie dzieci z częściami Mszy św., sakramentów i obrzędów związanych z rokiem kościelnym na tle zwyczajów polskich; przeżywanie z dziećmi życia Jezusa w roku kościelnym; ukazywanie modlitwy liturgicznej jako tematu i źródła dla modlitwy indywidualnej; odpowiednia postawa nauczyciela, który ma: kochać liturgię, pogłębiać jej znajomość, ciekawie prowadzić lekcje oraz zaktywizować uczniów podczas zajęć⁴⁰.

Ogólny cel nauczania religii można streścić następująco: *podawanie i utrwalanie prawd religijnych oraz pogłębianie moralnych zasad w duszach młodzieży, aby umiała chętnie i samodzielnie swoje życie uzgodnić ze wskazaniami Chrystusowego Zakonu — i w późniejszym życiu umiała pracować nad pogłębianiem prawd wiary oraz brać czynny udział w publicznym życiu Kościoła, co łącznie z pracą nad sobą pomoże im osiągnąć doczesną i wieczną szczęśliwość*⁴¹. W dwudziestoleciu międzywojennym w procesie nauczania i wychowywania zwracano uwagę nie tylko na wiedzę ale postawy, które pomagają w życiu codziennym zachować wierność Chrystusowi. Tak postawiona hierarchia wartości umożliwia dalsze pogłębianie wiedzy religijnej i wiary, czerpania ze źródła Kościoła jakim jest liturgia. Przygotowywała abiturientów do bycia wiernym Chrystusowi oraz służby Kościołowi. Cele nauczania odzwierciedlają również ducha czasu i przemiany jakie dokonywały się w Polsce.

³⁸ Por. B. Kulesza: *Co mamy osiągnąć przez nauczanie Biblii?* MKiW. R. 26: 1937 z. 8 s. 350–365.

³⁹ Por. K. Piotrowski: *Co mamy osiągnąć przez nauczanie etyki?* MKiW. R. 27: 1938 z. 6–7 s. 293–313.

⁴⁰ Por. T. Sitkowski: *Co mamy osiągnąć przez nauczanie liturgii?* MKiW. R. 27: 1938 z. 9 s. 430–443.

⁴¹ PROGRAM nauki religii rzymskokatolickiej w liceum pedagogicznym. MKiW. R. 27: 1938 z. 6–7 s. 367.